सौमवारे संक्रान्तौ दिनकरस्य तन्मासे। पित्तकफानिलजामयनरपतिकलहस्त्वदृष्टिश्च। बुधगुरुसितचन्द्राहे सति संक्रान्तावनामयं नृणाम्। क्षितिपतिनिकरक्षेमं सस्यविवृद्धिर्विधर्मिणां पीड़ा"। अत्र मेषसंक्रान्तौ विशेषमाह कश्यपः "यदा मेषगतः सूर्य्यो भरण्यादिचतुष्टये। सस्यवृद्धिर्भवेत्तत्र वृद्धिरार्द्राचतुष्टये। मघादिदशके हानिः क्षेमं चानुक्तभेषु च"। अस्यार्थः। यस्मिन् दिने मेषसंक्रमस्तद्दिने चन्द्रो यदि भरण्यादिनक्षत्रचतुष्टये स्यात् तदा सस्यवृद्धिः एवमग्रेऽपि व्याख्येयम्। अथ जन्मनक्षत्रे संक्रान्तिफलं दीपिकायां "यस्य जन्मर्क्षमासाद्य रविसंक्रमणं भवेत्। तन्मासाद्यन्तरे तस्य रोगः क्लेशो धनक्षयः" इति। तत्र शान्तिकमपि दीपिकायामुक्तम् "तगरसरोरुहपत्रैरजनीसिद्धार्थलोध्रसंयुक्तैः। स्नानं जन्मन्यृक्षे रविसंक्रान्तौ नृणां शुभदमिति"। अथ संक्रान्तिषु वृष्टौ जातायां फलमुक्तम् वसिष्ठेन "अजकन्याझषकर्किणि संक्रान्तौ यदि भवेद्वर्षम्। अतुलं क्षेमसुभिक्षं नृपसज्जनगोकुलक्षेमम्। घटचापसिंहमिथुनसंक्रान्तौ यदि भवेद्वर्षम्। आमयडामरभूभृद्युद्धमनर्थं त्वदृष्टिश्च। वृषवृश्चिकतुलमकरे वृष्टिः स्यात् संक्रमे समये। विस्फोटामयतस्करपीडावृष्टिः कृशानुभयमिति"। अथ सौम्येति मकरकर्कटयोः संक्रान्तिश्चेत् तदा क्रमेण सौम्ययाम्यायनं निरुक्तं कथितं मकरे उत्तरायणं कर्कटे याम्यायनं स्यादित्यर्थः। यदाह नारदः "सौम्ययाम्यायने नूनं भवतो मृगकर्किणि" इति। अथावशिष्टतादृशसंक्रान्तीनां षडशीतिमुखादिकाः संज्ञा अनुष्टुभाह षडशीतीति धनुर्मिथुनकन्यामीनेषु संक्रान्तिश्चेत् तदा षडशीतिमुखानाम्नी संक्रान्तिः, तुलामेषयोः संक्रान्तिर्विषुवनाम्नी। सिंहवृश्चिकवृषकुम्भेषु संक्रान्तिर्विष्णुपदाख्या। उक्तञ्च नारदेन "स्थिरभेष्वर्कसंक्रान्तिर्ज्ञेया विष्णुपदाह्वया। षडशीतिमुखं ज्ञेयं द्विस्वभावेषु राशिषु। तुलाधराजयोर्ज्ञेयं विषुवं सूर्य्यसंक्रमः"। संज्ञाप्रयोजनञ्च "याम्यायने विष्णुपदे चाद्या मध्यास्तुलाजयोः। षडशीत्यानने सौम्ये परा नाड्योऽतिपुण्यदाः"। इति ग्रन्थकृदग्रे वक्ष्यति। अत्र मनुः "संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः। तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि। रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद् यदि मानवः। सप्तजन्मसु रोगी स्यात् दुःखभागी हि जायते" इति शातातपोक्तेः स्नानदानश्राद्धादिकृत्यस्य संक्रान्तिकालेऽवश्यकर्त्तव्यता प्रतीयते तत्र श्राद्धादेरनेकक्षणसाध्यत्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमापद्येत संक्रान्तिकालस्यातिसूक्ष्मत्वात् तदुक्तम् देवीपुराणे "सुस्थे नरे सुखासीने यावत् स्पन्दति लोचनम्। तस्य त्रिंशत्तमोभागस्तत्परः परिकीर्त्तितः। तस्माच्छततमोभागस्त्रुटिरित्यभिधीयते। त्रुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमः" इति। देवलोऽपि "संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः" इति पिशितेक्षणैः मनुष्यैः। अतोमुख्यकालानुपलब्धौ गौणकालेऽपि कार्य्यं वचनप्रामाण्यात्। स च गौणकालः प्रतिनिधिरित्यतो गौणकालमुपजातिकाच्छन्दः पूर्वार्द्धेनाह संक्रान्तीति। गणितमार्गेण यः उष्णगोः सूर्य्यस्य संक्रान्तिकाल आगतस्तत उभयत्र पूर्वतः परतश्च षोडश नाड्यः पुण्यसम्पादकत्वात् पुण्या मताः सम्मता सूर्य्यसंक्रान्तिसमयात् पूर्वं षोडश पश्चाच्च षोडशघटिकाः पुण्यकाल इति द्वात्रिंशद्घटिका भवन्तीत्यर्थः। तदाह वसिष्ठः "दिनपतिसंक्रमणात् प्राक् षोडश नाड्यश्च पुण्यकालः सः। परतः षोडश नाड्यः सर्वत्र स्नानदानकार्य्येषु। ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि "संक्रान्तेः प्राक्परस्ताच्च सार्द्धाः षोडश नाडिकाः। त्रयस्त्रिंशत् संक्रमस्य पुण्याः सर्वस्य नाडिकाः"। अनेन "संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः" इति स्मृतिवाक्ये "यैः पूर्वतः परतश्चाष्टावष्टौ घटिकाः पुण्यकाल इत्येवं षोडशेति व्याख्यातं तदपाकृतं भवति। किञ्चायमर्थो वासनासिद्धः सूर्य्यसिद्धान्तेऽभिहितः "अर्कमानकलाः षष्ट्या गुणिता भुक्तिभाजिताः। तदर्द्धनाड्यः संक्रान्तेरर्वाक् पुण्यं तथा परे"। सिद्धान्तशिरोमणावपि "षष्टिघ्नबिम्बं ग्रहभुक्तिभक्तं संक्रान्तिनाड्योऽखिलधर्मकृत्ये। रवेस्तु ताः पुण्यतमा ग्रहः स्वसंक्रान्तिगोमिश्रफलं विधत्ते"। इति वासना चेयं यदि ग्रहस्पष्टगतितुल्यकलाभिरहोरात्रमानरूपाः षष्टिघटिकालभ्यन्ते तदा ग्रहबिम्बकलाभिः किमिति त्रैराशिकेन ग्रहे बिम्बकलानां षष्टिर्गुणको ग्रहभुक्तिभाजको निष्पन्न इत्यर्थः। एवं सर्वग्रहाणामपि संक्रान्तिः स्यात् तदुक्तं सिद्धान्त एव। अत्र तु विस्तरभयादनुपयुक्तत्वाच्च नास्माभिरलेखि। अतएव त्रिंशद् एकत्रिंशत्सार्द्धद्वात्रिंशत्त्रयस्त्रिंशदादिभेदेन स्मृतिषु पुण्यघटिकाभिधान स्पष्टीकृत्या भेदसंभवाद्भिन्नं तदेव सामान्यतः संक्रान्तिषु द्वात्रिंशत् घटिकारूपः पुण्यकालो निर्णीतः। देवीपुराणे तु मन्दादिसंज्ञाभेदात् पुण्यकाल-